

PANAIT MUȘOIU

Îmbrăcat simplu, cu hainele mereu curate, călcate impecabil, purtând uneori o pălărie cu boruri largi și „o garoafă roșie în colțul buzunarului batistei albe” – doar eșarfa de la gât și-o lăsa voit neglijent „peste haina de catifea cu dungi în relief”, rămășiță boemă a anilor însuflețiți petrecuți în mijlocul vechii mișcării socialiste și muncitorești – Panait Mușoiu era, scrie Tudor Arghezi „un anarhist” și „unul dintre cărturarii școlii celei mai bune”.

Pagini Libere este o editură anarhistă.

Suntem un colectiv descentralizat, autonom și organizat non-ierarhic. Scopul nostru este acela de a oferi publicații (cărți, broșuri, fanzine etc.) în limba română și, uneori, în alte limbi, în ideea de a populariza și inspira viziuni și practici alternative la sistemul actual, capitalist și autoritar.

Tradiția libertară a fost întotdeauna una în care pamfletele, tipăriturile clandestine și materialele tipărite rapid și pe ascuns au circulat liber, neîngrădit. Continuând această tradiție, materialele publicate de către Editura Pagini Libere pot fi folosite, adaptate sau modificate de către oricine dorește acest lucru, însă nu cu un scop comercial. Cerem, pe cât posibil, persoanelor care folosesc materialele publicate de noi sau părți din acestea să specifice, într-o formă neintruzivă, sursa de unde au preluat materialele respective.

pagini-libere.ro

facebook.com/editurapaginilibere

instagram.com/paginilibere

editurapaginilibere@protonmail.com

Colectivul Pagini Libere este conștient de impactul ecologic al cărților în format fizic, așa că îți reamintim:

Împarte

Cu cei dragi, din familie sau comunitate, cărțile tale.

Donează

Cărțile de care crezi că nu mai ai nevoie.

Nu arunca

O carte, oricât de deteriorată, nu se aruncă niciodată.

Repară

Fă-ți timp pentru a repara o carte și dă-i șansa ca ea să lumineze mintea altor oameni.

Nu cumpăra ce nu ai nevoie

Nu cumpăra cărți doar de decor.

Cumpără numai ceea ce te interesează cu adevărat.

Au apărut deja

BROȘURI în limba:

Română

Adrian Tătăran – Panait Mușoiu

Andie Nordgren – Anarhia relațională
(introducere de *hopancarusel*)

Colin Ward – Anarhismul ca teorie a organizării

CrimethInc – Vot vs. Acțiune Directă
Cristian-Dan Grecu – Csípiké – piticul comunist

Dennis Fox – Anarhism și psihologie

Necunoscut – Slogane din mai 68

Emma Goldman – Nu există Comunism în URSS

Giorgio Agamben – De la un stat al controlului către un praxis al puterii destituente

Martin Veith – Neobosit! Iuliu Neagu-Negulescu

Mihail Bakunin – Catehism revoluționar

Murray Bookchin – Municipalismul libertar

Robert Graham – Ideea generală a Revoluției la Proudhon

Vlad Brătuleanu – Anarhismul în România

Maghiară

Giorgio Agamben – Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig

Murray Bookchin – Libertárius municipalizmus

Engleză

Cosmin Koszor-Codrea – Science popularization and Romanian anarchism in the nineteenth century

Cristian-Dan Grecu – Csípiké – the Communist Pipsqueak

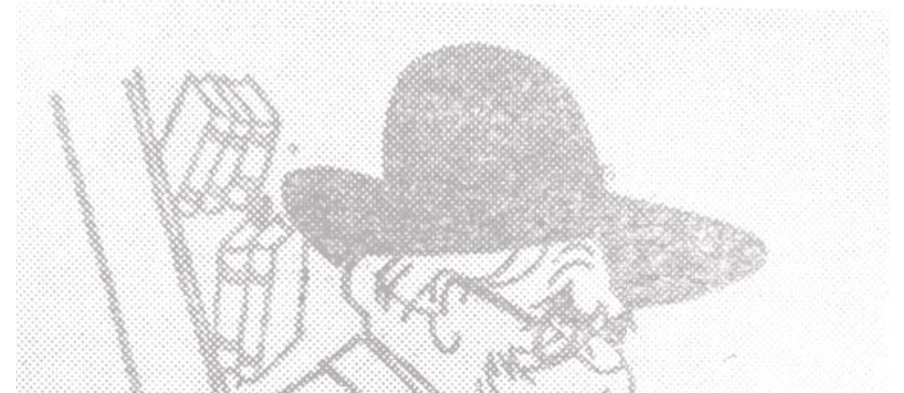
Vlad Brătuleanu – A Brief History of Anarchism in Romania

CĂRȚI în limba:

Română

Iuliu Neagu-Negulescu – Arimania

Mihail Bakunin – Dumnezeu și Statul

Îmbrăcat simplu, cu hainele mereu curate, călcate impecabil, purtând uneori o pălărie cu boruri largi și „o garoafă roșie în colțul buzunarului batistei albe” – doar eșarfa de la gât și-o lăsa voit neglijent „peste haina de catifea cu dungi în relief”, rămășiță boemă a anilor însuflețiți petrecuți în mijlocul vechii mișcării socialiste și muncitorești – Panait Mușoiu era, scrie Tudor Arghezi „un anarhist” și „unul dintre cărturarii școlii celei mai bune”¹. Cei doi se cunoșteau încă de pe vremea când Arghezi purtase rasa călugărească la Cernica, unde primea regulat *Revista Ideei* și de unde-i trimitea „amicului Mușoiu” traduceri din poemele anti-clericale ale lui Maurice Magre². Ierodiaconului Iosif își achita în felul acesta eternele restanțe la abonamentul revistei, cu care, înțelegător, Mușoiu îl păsuia de fiecare dată.

Ajuns în anii '20 la București, scriitorul Sașa Pană l-a vizitat și el pe originalul pustnic în faimosul său subsol, umplut până la tavan cu reviste, cărți și broșuri. Bătrânul anarhist își săpase printre cărți o veritabilă vizuină, unde continua să-și pregătească netulburat, egal cu sine, numeroasele publicații și traduceri. „Trăia”, își amintea Sașa Pană, „o viață de schimnic ca să încropească banii necesari tipăririi cărților. Dormea pe o fâșie din patul acoperit și el cu cărți. Ușa cămăruței sale era

1. Tudor Arghezi, „Panait Mușoiu”, în *Revista Fundațiilor Regale*, anul XI, nr. 12, decembrie 1944, pp. 712-714.

2. Poezia, intitulată „Cântecul preoților” a apărut în *Revista Ideei*, nr. XXXVII, septembrie 1904, p. 112. Traducerea era semnată cu pseudonimul J. Gabriol, colaboratorul fiind prezentat în sumarul revistei drept „un viitor ex-prelat”.

totdeauna descuiată. Cine îl căuta în absență era invitat, prin bilețelul de pe ușă, să-și ia cartea ce dorește și să lase pe măsută costul, dacă are banul necesar și dacă dorește să sprijine viitoare tipărituri.”³

Lui Sașa Pană care, atunci când îl vizitase, trecea printr-o perioadă „de frământări, de tristeți, de bălăceală în idei pesimiste, obsedante”, i-a vorbit cu pasiune de romanul lui Cernîșevski *Ce-i de făcut?*, pe care tot el îl tradusese, în 1896. „Primejdiosul” anarhist, urmărit zi și noapte de agenții Siguranței, încercase să-i arate mai tânărului său amic că „omul poate fi bun și fericit”, idee profund nefastă, se pare, pentru liniștea și ordinea socială. Pentru Sașa Pană însă, întâlnirea a marcat o cotitură, o schimbare profundă „în felul de-a înțelege rostul vieții”, fiind, urmată, mărturisirea poetul, de multe altele de-a lungul anilor.

Mușoiu, care a locuit o vreme pe o uliță apropiată de Calea Văcărești, devenise unul din „personajele” sărăcăcioasei mahalale evreiești, atât de viu surprinsă de Isac Peltz în romanul cu același nume. Nu este greu, de altfel, să-l ghicim, sub trăsăturile „anarhistului Moșeanu”, locatar al unui mizer „han”, pe originalul cărturar care reușise să trezească, prin felul său neobișnuit de a fi, uimirea și admirația mahalagiilor:

Avea un cap de pictură expresionistă: pletele acopereau gulerul cămășii rusești, ochii verzi, nici calzi, nici reci, priveau nepăsător lumea, în adăstarea alteia, iar fruntea, mare, dominantă, purta pe ea semnele gândurilor multe – toată numai brazde. Moșeanu avea o singură cameră plină de cărți. De-abia mai era loc pentru patul de fier și pentru o masă de scris. Toată ziua lucra. Întocmea o revistă lungă, în paginile căreia se întâlneau toți așii filozofiei și sociologiei clasice, moderne, contemporane – de la conservatorii ponderați, până la extremiștii catastrofalii. În mintea și sub condeiul lui, anarhistul îi întrunea pe toți. (...) Din când în când omul primea vizita unor tineri palizi și covârșiți de lecturi și proiecte revoluționare. Locuind în mansarde sau în beciuri – lipsiți de soare, de aer, de mâncare – fără mângâierea unei mâini de mamă sau de iubită, zdrențuiți, nedormiți și veșnic flămânzi, băiețandrii ăștia întârziu ceasuri, zile și, câteodată, nopți întregi la Moșeanu, în dezbateri fierbinți

3. Sașa Pană, *Născut în '02. Memorii- file de jurnal – evocări*, Editura Minerva, București, 1973, pp. 160- 161.

exemplare.

Nu a încetat să scrie și să publice nici în ultimii săi ani de viață, atunci când, uitat aproape cu totul, intrase în „zodia subsolului”, fără a-și pierde însă nimic din seninătatea și înțelepciunea de veritabil ascet al „Ideii”. Așa l-a găsit și Filip Brunea-Fox, care l-a vizitat în 1939 în pivnița sa din strada Popa Soare, care-i slujea de casă, depozit și bibliotecă și care, cu șirurile și pachetele de cărți îngrămădite peste tot, îi făcuse oaspetelui impresia unui misterios și întortocheat labirint cărțurăresc. Singuraticul și „inactualul” anarhist trăia aici călugărește și continua, idealist și neabătut, să corecteze texte și să pregătească pachetele cu broșuri pentru expediere.

„Mag al propriei euforii”⁴², după cum îl descria Brunea-Fox, Panait Mușoiu a fost, până la urmă, un spirit inclasabil, greu de prins în formula unui partid și chiar a unei mișcări, un fel de „refractor”, un om care, prin temperament și înțelegere, nu a putut niciodată să adere la vreo dogmă exterioară și care și-a urmărit idealul așa cum și-a trăit și viața: liber, simplu, senin și nesupus.

„Superioritatea lui incontestabilă asupra multor muritori iluștri”, scria și Tudor Arghezi, „a fost că și-a trăit viața cum a voit el.”⁴³

42. Cl. Panțiru (Filip Brunea-Fox), „În subsolul lui Panait Mușoiu”, *Contemporanul*, 1939, p. 10.

43. Tudor Arghezi, „Panait Mușoiu”, p. 714.

asupra lumii viitoare... Neînregimentați în niciun partid – dincolo de orice disciplină – ei vedeau în omul care se izolase de semenii, între cărți, un ideal de viață. Ajutându-l, li se părea că ajută împlinirea gândului pentru care jertfeau totul: familie, avere, profesiune, dragoste... Moșeanu se bucura de stima vecinilor care îl venerau pentru disprețul pe care îl dovedise nevoilor omenești; mahalagii știau că anarhistul nu înghite fiertura cu lunile, nu face foc niciodată, culcându-se în odaia rece chiar pe vremea gerurilor siberiene. (...) Iar bătrânul talmudist Elanim, care de asemenea mânca o dată la două zile, ostenind nopți întregi asupra foliantelor sfintelor tipărituri ebraice, îl considera un mucenic.

— Un om ca el – spunea bătrânul, mângâindu-și ciocul de zăpadă – se naște rar!⁴

Autodidact și unul dintre acei erudiți „sălbatici”, lipsiți de o educație formală, Mușoiu, își începuse activitatea publicistică la Roman, orașul său de baștină, în 1886, scoțând alături de Garabet Ibrăileanu, pe atunci încă elev de liceu, o revistă care se numea *Școala nouă*.

După ce l-a cunoscut pe Ioan Nădejde, fostul anarhist ieșean pe care Constantin Dobrogeanu-Gherea îl convinsese să îmbrățișeze cauza social-democrației,

Mușoiu s-a mutat în 1890 la București, devenind pentru o vreme redactor la ziarul *Munca*. Redacția se afla la sala Sotir, care adăpostea pe atunci și „clubul muncitorilor”, centrul unei intense și animate vieți intelectuale. Săptămânal erau organizate întâlniri, prelegeri și dezbateri la care sala devenea neîncăpătoare și care atrăgeau o mulțime pestriță de muncitori, elevi, studenți, slujbași și intelectuali.

Criticul Horia Sanielevici, încă elev de liceu și unul dintre entuziaștii audienței ai oratorilor socialiști, l-a întâlnit la Sotir și pe tânărul (pe atunci)

4. Isac Peltz, *Calca Văcărești*, Editura de Stat pentru literatură și artă, București, 1957, pp. 111-113.

Panait Mușoiu, care i-a făcut o profundă impresie:

Un gang lung, îngust, întunecos și umed; o curte mică, umedă și întunecoasă; o sală mare, joasă, foarte slab luminată de sus – te credeai în lumea catacombelor; iar atmosfera care domnea în club aducea mai mult cu aceea a creștinismului primitiv. Am fost primit cu o fermecătoare amabilitate de tovarășul Panait Mușoiu, un Crist cu ochii umezi și puțin cam exaltați... Mi-a dat îndată un teanc de broșuri, spunându-mi numai atât: „ăi răspica dumneata.”⁵

Alături de prietenul său, Panait Zosîn, cei „doi Panaiți”, după cum erau cunoscuți la Sotir, își câștigaseră faima de „ultra-revoluționari” intransigenți și reductibili polemisti, fiind „caracterizați de oficialitatea partidului «anarhiști» și clasându-se ei înșiși cu mândrie în seria aceea de răsturnători violenți ai alcătuirii sociale”⁶.

Mușoiu nu-și câștigase însă porecla datorită vreunor extravagante sau scandaluri – deși nici încăierările cu poliția nu lipsiseră – ci, în mod neașteptat, tocmai datorită seriozității sale și pentru că le cerea celorlalți „să nu bagatelizeze treaba și să studieze metodic problemele ideologice și sociale”. De altfel, tovarășii săi de atunci îi dăruiseră și o altă poreclă, alături de cea de „anarhist”. „Pentru viața mea cumpătată – nu beam, nu fumam, nu-mi prăpădeam vremea în petreceri”⁷, își amintea Mușoiu mulți ani mai târziu, „mi se mai spunea și «cuviosul Panait»”.

Cu toată existența sa austeră, idealul lui Mușoiu nu era renunțarea, căci, lămură originalul anarhist,

noi nu avem de renunțat la nimic. Dar avem o năzuință mai mare: de-a trăi integri și de-a face ca toate clipele ce le trăim să fie pline de existența noastră. În ochii noștri nu are niciun preț, trăiască cineva oricum, dacă în schimb este redus la o muncă de sclav. Cu asemenea preț, traiul cel mai îmbelșugat e

5. Horia Sanielevici, „Cum am devenit socialist”, în Tiberiu Avramescu (ed.), *Amintiri literare...*, p. 380.

6. Al. Gh. Nora, „La Clubul Sotir”, în Tiberiu Avramescu (ed.), *Amintiri literare...*, p. 311-312.

7. F. Brunea-Fox, „Un boem al ideilor generoase (Amintiri despre Panait Mușoiu)”, în Tiberiu Avramescu (ed.), *Amintiri literare...*, p. 604.

vieți omenești, sărbătoreau în numele statului, națiunii și lui Dumnezeu o amăgitoare unire. Nici că-și putea alege un moment mai propice și o scriere mai nimerită „cuviosul Panait”.

Pe lângă activitatea de publicist în presa vremii, Panait Mușoiu a continuat să traducă și să publice timp de aproape trei decenii după încheierea războiului texte „reputate primejdioase pentru tihna socială”⁴¹. În colecția de broșuri și cărți care a continuat *Revista Ideei* au apărut de-a lungul timpului peste o sută de titluri, în marea lor majoritate traduceri sau

Walden sau Vieța-n pădure

CUPRINSUL

Prezentare de P. Mușoiu	...	Pag. 5—9
Maurice Maeterlinck	...	7—10
Dr. Karl Federer	...	11—27
Ralph Waldo Emerson	...	28—36
Vieța-n pădure: Economie	...	37—183
Prezentare Saraceni	...	134
Unde am trait și pentru ce am trait în anii mei	...	135—156
Lectură	...	Pag. 157—171
Zgomote	...	172—192
Singurătate	...	193—205
Vizitatori	...	205—223
Cămpul de iasole	...	224—238
Satul	...	239—245
Lăcușile	...	247—279
Ferma Baker	...	280—290
	...	Văcuși inferioari 316—321
	...	Incalzirea casei 322—312
	...	Primiile locuitori 343—360
	...	Vizitatori iarna 361—373
	...	Locul iarnă 374—391
	...	Primăvara 392—414
	...	Incheiere 415—431

TĂLMĂCIREA lucrării de față însușează în cursul vremii o intercalare de săptămâni petrecute într-o dactilografie neșpusă, într-un șir de peregrinări cu cui se poate de îndămnosie poposii.

La vica sarorei mele Măndia Colonel Protopopescu.

Sorogari-lăsi. Octombrie 1928.

La devotatul și neuitatul Octav Lupescu. Botoșani. Noiembrie 1928.

La fiul meu Azur P. Mușoiu. Măgălia. April 1929.

La soții Andrei și Lucreția Pănuțescu. Sănic-Prahova. 14—22 Ianuar 1931.

La Adolf Kessler. Brașov. 19—27 August 1931.

Cu Lilly Teodorescu, la Mihaela Gh. Lica. Fălgăoara-Vlăsca. 11—17 Septembrie 1931.

9—27 Octombrie 1931. București.

Confruntarea și revizuirea fundamentală a textului:

La Pictorul Alexandra Vodă. Ploiești. 5—28 Mart 1932.

La căminul de odihnă al scriitorilor din Simbata de Sus-Făgăraș.

August 1932. Căminul din Eugeni. Iuliu 1934.

Tipărirea: August 1935 — Mart 1936.

Tipografia Finanțe și Industrie. București.

P. MUȘOIU

prelucrări din autori ca Cernișevski, William Morris, John Stuart-Mill, Bertrand Russel, Friedrich Engels sau Maeterlink. O bună parte dintre publicațiile sale au fost însă dedicate „clasicilor anarhiei”, – Bakunin, Kropotkin, Stirner, Cœurderoy, Sébastien Faure, Malatesta, Henry David Thoreau, Bernard Lazare, Han Ryner, Johann Most, Paraf-Javal etc. – *Biblioteca Revistei Ideei* devenind astfel prima (și cea mai cuprinzătoare) colecție de literatură anarhistă în limba română. De altfel, multe dintre traduceri publicate de Panait Mușoiu au fost și primele ediții apărute în România – de pildă *Walden*-ul lui Thoreau – și multe au rămas singurele versiuni în limba română.

Toată această muncă este remarcabilă dacă luăm în considerare atât mijloacele modeste cu ajutorul cărora a fost susținută, cât și faptul că autodidactul Mușoiu, lipsit de o educație formală, marginal și neafiliat vreunei forțe politice, și-a continuat neabătut activitatea întreaga viață, reușind să traducă, să tipărească și să răspândească sute de texte în mii de

41. Tudor Argehi, „Panait Mușoiu”, p. 713.

Din grupul adunat în jurul revistei *Freiheit* au făcut parte o vreme Emma Goldman și Alexander Berkman, dar și câțiva anarhiști din România, Moriss Maier și N. Finkelstein de pildă, care trimiteau corespondențe regulate la *Revista Ideei*.

Revista Ideei a avut mai mulți abonați și corespondenți din Statele Unite de-a lungul timpului, mai ales dintre anarhiștii români de origine evreiască care emigraseră în număr mare la începutul secolului XX peste ocean. Unul dintre aceștia, Joseph Ishill, odată ajuns în Statele Unite, a înființat o editură anarhistă, publicând câteva superbe ediții ilustrate dedicate lui Kropotkin, fraților Reclus, lui Eugen Relgis, Emmei Goldman sau lui Oscar Wilde. Ishill a rămas, de altfel, unul dintre cei mai cunoscuți și apreciați tipografi și editori libertari.

În 1916, în ajunul intrării României în război, apariția *Revistei Ideei* a încetat brusc, cel mai probabil din ordinul autorităților, interesate să suprime publicațiile considerate radicale. Dincolo de precauțiile legate de iminenta intrare în conflict a României, numeroasele materiale antimilitariste și ostile războiului care apăruseră în paginile revistei au jucat, cu siguranță, un rol important în decizia închiderii publicației.

Mușoiu și-a continuat însă munca de editor și traducător, chiar dacă ulterior revista nu și-a mai reluat aparițiile. Primul titlu pe care l-a scos imediat după încetarea războiului a fost *Dumnezeu și Statul* a lui Mihail Bakunin. Varianta românească din 1918 este unică, traducerea lui Mușoiu cuprinzând fragmente care nu se regăsesc în edițiile clasice ale lucrării. Intenția sa fusese tocmai aceea de a alcătui o ediție de referință a celebrului text.

Tipărit la finalul lui 1918, volumul apărea într-un context istoric și social frământat, marcat de revoluția din Rusia, de sfârșitul ocupației germane, de lipsuri și de represiune, dar și de speranțele trezite de noul stat român, a cărui suprafață era, de acum, dublă. Publicând un text care denunța tocmai „superstiția statului”, caracterul său opresiv, mistificator și nefast, Panait Mușoiu pune, cu sau fără voie, un neplăcut bemol la corul triumfalist al celor care, din vârful unei cumplite hecatombe de

pentru noi cea mai cumplită osândă. Ce înseamnă oare a trăi în belșug, când toate manifestările tale îți sunt împiedicate? Poți oare să trăiești bucuros când ești cu călușul la gură, cu lanțul la picioare și când cu mâinile tai sare? A chibzui nevoile ce le avem, a nu le exagera nicicum și, mai cu seamă, a urmări să ne manifestăm ca oameni, iată singura noastră dorință.⁸

*

Anul în care Mușoiu a publicat prima traducere în limba română a *Manifestului Comunist* a lui Karl Marx și Friedrich Engels, 1892, a fost și anul îndepărtării din redacția ziarului *Munca* și al expulzării sale (pilduitoare) din mișcarea socialistă, motivul invocat fiind tocmai înclinațiile sale presupus anarhiste. Oarecum ironic, ceea ce-l lega pe Mușoiu de anarhism la acea vreme era porecla pe care i-o dăduseră tovarășii săi și, poate, o anumită dispoziție temperamentală; pe când unii dintre partizanii excluderii sale – de pildă Ioan Nădejde – se declaraseră în nenumărate rânduri, mai ales în „perioada ieșeană”, anarhiști convinși și ostili oricărui reformism de tip electoral.

Sub influența lui Dobrogeanu-Gherea, mișcarea socialistă se transformase în 1893 în partid, luând ca model social-democrația germană și o direcție strict legală și parlamentară. O primă măsură fusese tocmai îndepărtarea „refractorilor”, a celor care contestau disciplina de partid, calea legală și socialismul științific și care riscau astfel să compromită respectabilitatea noii organizații. Vechile tendințe revoluționare și anarhiste trebuiau părăsite și condamnate, iar marginalizarea lui Mușoiu era un semnal hotărât în acest sens.

*

Ideile socialiste și literatura revoluționară începuseră să pătrundă în țară în anii '70-'80 ai secolului al XIX-lea, mai ales prin intermediul

8. Panait Mușoiu, „Grija pentru prisos”, *Revista Ideei*, nr. 7, 1901, p. 105.

revoluționarilor din Imperiul Rus care găsiseră în România un refugiu din calea persecuțiilor țariste.

Odată ajunși în România, „nihilisti” ruși au început „o vajnică propagandă anarhistă”⁹, asemeni, de pildă, excentricului doctor Nicolae Russel, unul dintre mentorii cercului socialist ieșean, ai cărui membri înclinau la acea vreme către idealurile revoluționare libertare.¹⁰

Începuturile „cercului din Iași” se leagă, de altfel, și de încercările revoluționarului basarabean Zamfir Arbure de-a găsi o rută sigură pentru transporturile clandestine de literatură revoluționară din Elveția în Imperiul Rus. În 1872, la rugămintea lui Mihail Bakunin¹¹ și înarmat cu un pașaport fals, Zamfir Arbure a venit la Iași, unde l-a întâlnit pe Eugen Lupu, pe atunci student, care l-a găzduit și l-a ajutat să pună la cale periculoasele transporturi peste Prut. În scurt timp, Eugen Lupu a început răspândirea de texte anarhiste printre studenții ieșeni. Așa l-a cunoscut pe Ioan Nădejde, viitorul redactor al *Contemporanului*, căruia i-a făcut o puternică impresie dându-i să citească „broșurile lui Kropotkin, É. Reclus și alții”¹² și atrăgându-l astfel către cauza revoluționară.

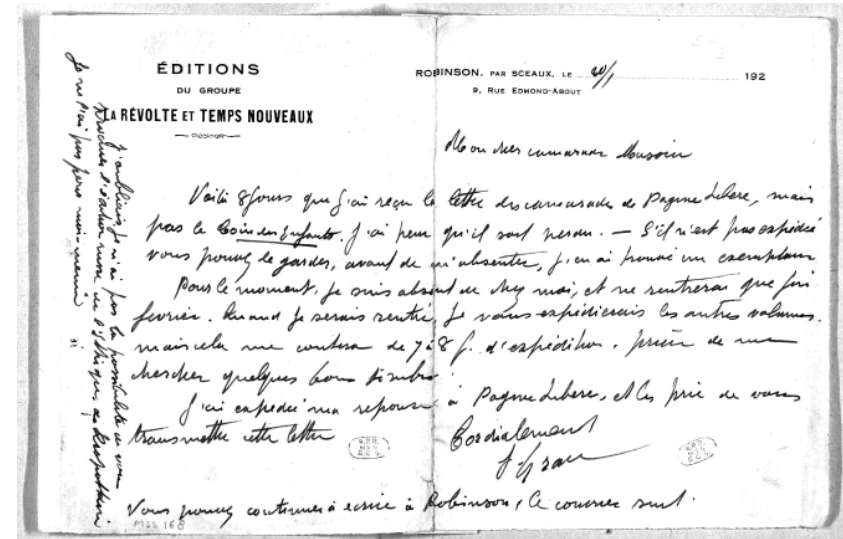
Venirea la Iași în 1879 a „doctorului american”, așa cum era poreclit Nicolae Russel, notoriu pentru convingerile sale „extravagante” (mai precis anarhiste), a grăbit coagularea grupului și a marcat începutul propagandei printre elevii, studenții, dar și muncitorii din oraș, culminând cu apariția ziarului Besarabia, iar mai apoi a revistei *Contemporanul*, evenimente care nu pot fi, prin urmare, despărțite de răspândirea literaturii și ideilor „bakuniniste” sau de activitatea politică a refugiaților din Rusia.

9. A se vedea Tiberiu Avramescu, *Constantin Mille. Tinerețea unui socialist*, Editura Politică, București, 1973, p. 79.

10. „Ne intitulăm anarhiști”, își amintea Constantin Mille, studentul „nihilist” și ateu care reușise să scandalizeze lumea bună a Iașului, iar Ioan Nădejde, unul dintre „profesorii revoltei” care-i cuprinsese ca „un duh rău” pe tinerii de atunci, își începea apărarea în fața juriului care decidea eliminarea sa din învățământ, cu sfidătorul și emfaticul: „Noi suntem anarhiști!”

11. Episodul este amintit de Arbure în memoriile sale. A se vedea Zamfir Arbure, *În exil*, p. 111.

12. Sofia Nădejde, „Amintiri din mișcarea socialistă”, în Tiberiu Avramescu (ed.), *Amintiri literare...*, p. 62.

Cu toată ostilitatea, șicanele și suspiciunea autorităților, *Revista Ideei* s-a bucurat de o largă răspândire, fiind una dintre puținele tribune rămase pentru ideile revoluționare și radicale după destrămarea mișcării socialiste, odată cu trecerea frunțașilor socialiști la liberali⁴⁰; aceiași frunțași, de altfel, care-l expulzaseră pe Mușoiu din mișcare cu câțiva ani înainte pentru presupusele sale „deviații” anarhiste.

Multe dintre materialele apărute de-a lungul anilor în *Revista Ideei* erau preluate și traduse din publicațiile anarhiștilor francezi, mai cu seamă din *Les Temps Nouveaux*. Revista era editată de Jean Grave, cunoscut critic anarhist și unul dintre cei a căror influență asupra tinerilor socialiști români fusese îndelung deplânsă de Constantin Dobrogeanu-Gherea. De altfel, Panait Mușoiu și Jean Grave au corespondat multă vreme, iar Iuliu Neagu, colaborator apropiat al *Revistei Ideei*, a și publicat câteva scurte materiale în *Les Temps Nouveaux*.

O altă publicație anarhistă cu care *Revista Ideei* a avut relații strânse a fost faimoasa *Freiheit* a lui Johann Most, care apărea în Statele Unite.

40. În 1899 liderii PSDMR au trecut în bloc la liberali, eveniment cunoscut drept „trădarea generoșilor”. Mișcarea socialistă din jurul PSDMR, grav afectată de plecarea conducătorilor partidului, a început să se reorganizeze câțiva ani mai târziu în jurul cercului „România Muncitoare” din București.

REVISTA IDEEI

1909. No. LXXXVII. 8.

București, Strada Turturelelor, 35.

IN MEMORIA LUI FERRER

cu o proză scurtă³⁴ în care pleda, mai mult sau mai puțin voalat, în favoarea nesupunerii și a dezertării din armată, reușind să stârnească rumoare, mai ales prin pasajele în care trata de „demență” și „isterie eroică” virtuțile militare și devotamentul față de „tron” și țară.

Nu este de mirare, prin urmare, că publicația a fost luată imediat în vizorul Siguranței. Însuși ministrul de interne de atunci considera că circulația revistei trebuie împiedicată cu orice preț, „astfel încât anarhismul distructiv să nu fie impulsivat”³⁵.

Deși programul anunțat de Panait Mușoiu – „îmbogățirea literaturii românești cu ce s-a scris mai de seamă în literaturi străine”³⁶ – era departe de înflăcăratele apeluri la revoluție socială care anunțau de regulă apariția publicațiilor anarhiste³⁷, revista făcea destul de clar semn, prin titlul pe care-l purta, către idealul de solidaritate și libertate care-i anima pe libertari. „Idea” lui Mușoiu era însă mai puțin o dogmă încremenită, cât o „forță vie”, căci, lămură el, „viața e ceea ce ne interesează în primul rând pe noi”³⁸, iar de „norme, de rețete, de reguli prescrise pururi ne vom feri”³⁹.

34. Alex. Macedonski, „Din carnetul unui dezertor”, *Revista Ideei*, nr. 1, 1900, pp. 4-5.

35. A se vedea Martin Veith, *Unbeugsam - Ein Pionier des rumänischen Anarchismus - Panait Mușoiu*, Verlag Edition AV, Lich/Hessen, 2013, p. 308.

36. „Un plan de lucru”, *Revista Ideei*, nr. 1, 1900, p. 8.

37. De exemplu, în Răzvrătirea, publicație care apăruse pentru o scurtă perioadă la Focșani în 1891, impetuoșii redactori își anunțau astfel intențiile: „Vom striga sus și tare că într-adevăr suntem anarhiști, că suntem destructori, însă destructorii acestei ticăloase stări de lucruri, sfărâmătorii societății capitaliste, a proprietății individuale și a tuturor așezămintelor de legi și de stăpânire. (...) În locul proprietății individuale, vom proprietate comună; în locul stăpânirii, anarhie. Trăiască anarhia!” A se vedea „Program”, în *Răzvrătirea*, anul I, nr. 1, 21 iulie (2 august) 1891, p. 1.

38. Panait Mușoiu, „Ca să ne facem înțeleși”, *Revista Ideei*, nr. 1, 1900, p. 1.

39. *Idem, ibid.*

Cu idei nefaste se întorceau și studenții români aflați la Paris sau Bruxelles și care, „foarte tineri și înflăcărandu-se ușor, (...) se simțeau atrași, poate în mai mare măsură, de agitatorii anarhiști, aparent mai îndrăzneți și mai demni de a fi imitați”¹³. Dintre aceștia, Gr. Maniu, tatăl poetului Adrian Maniu, scrisese o broșură în care îndemna la răzvrătire împotriva stăpânilor și a cărmuirii, rezumând într-un mod plastic și succint profesiunea sa de credință anarhistă: „Nu-ți schimba stăpânii, cată să rămâi fără de stăpân!”¹⁴ Alături de Constantin Mille, Nicolae Bădărău și Vintilă Rosetti, Grigore Maniu a fost și unul dintre fondatorii revistei *Dacia viitoare*, apărută în 1883 la Paris și Bruxelles. Tinerii redactori nu făceau niciun secret, de altfel, din orientarea „revoluționară și anarhistă” a publicației.

O influență importantă asupra tinerilor socialiști români, mai ales a celor aflați la studii în Apus, a avut-o și Mircea Rosetti, fiul cel mare al revoluționarului pașoptist C. A. Rosetti. Zamfir Arbure, de care l-a și legat o profundă amicitie, l-a întâlnit în 1877 la Geneva, chiar în biroul de lucru al geografului anarhist Élisée Reclus, pe care tânărul „cu părul lung, aproape până la umeri, cu o față cu trăsături fine, cu niște ochi mari întunecați de un nor de melancolie”¹⁵ dorise să-l cunoască. Mircea Rosetti, ale cărui calități oratorice îl făcuseră celebru în cercurile revoluționare din Paris, a scris și două strălucite texte libertare, publicate în 1882, la puțin timp după moartea sa timpurie.¹⁶

Istoricul Max Nettlau nu greșise, prin urmare, foarte mult atunci când remarcase că „originile mișcării [socialiste] românești au fost anarhiste”¹⁷.

13. Tiberiu Avramescu, *Constantin Mille. Tinerețea unui socialist*, Editura Politică, București, 1973, p. 137.

14. Gr. Munteanu, *Opt scrisori către țărani*, Tipo-litografia „Buciumului român”, Iași, 1882, p. 14.

15. Zamfir C. Arbure, „Élisée Reclus (din amintirile mele personale)”, în Tiberiu Avramescu (ed.), *Amintiri literare despre vechea mișcare socialistă (1870-1900)*, Editura Minerva, București, 1975, p. 39.

16. Mircea Rosetti, *Cărmuiți și cărmuitori sau scrisori către dezmoșteniți și Stăpânii noștri - note. Arta de a guverna sau sfaturi date de un sclav claselor conducătoare*, Tipografia „Românul”, București, 1882.

17. „Les origines du mouvement roumain furent anarchistes” (traducerea mea). Max Nettlau, *Bibliographie de l'anarchie*, Bibliothèque des „Temps Nouveaux”, Bruxelles, 1897, p. 202.

de la Max Stirner, Bakunin, Reclus până la Kropotkin, Malatesta și atâția alții, au susținut totdeauna idealul deplin: socialismul integral. (...) Tocmai pentru că *libertatea și solidaritatea* nu pot fi recunoscute decât prin anarhie, eu sunt – din punct de vedere *socialist* – pentru acest socialism integral.³⁰

Nu este cu totul lipsit de importanță în acest context nici faptul că întreaga discuție pornise de la o întrebare despre „amicul Mușoiu” și despre anarhiștii din România, cărora bătrânul istoric le acordase un spațiu generos în *Bibliografia anarhiei*, lucrare apărută la Bruxelles în 1897.

În perioada în care Nettlau își redacta probabil vestita bibliografie, Panait Mușoiu călătorea prin Europa, drămuindu-și puținii bani adunați cât fusese slujbaș la primăria din Roman, dormind pe străzi sau în aziluri de noapte și încercând să-și facă o impresie despre luptele și mișcările sociale din țările pe care le străbătea.

În Belgia, de pildă, l-a cunoscut pe faimosul geograf și anarhist Elisée Reclus, care susținea prelegeri la Universitatea Liberă din Bruxelles. Acesta se pare că i-a descoperit lui Mușoiu scrierile lui Henry David Thoreau³¹, care, alături de Cernișevski, a și devenit unul dintre autorii săi de căpătâi³².

Întors în țară, a înființat *Revista Ideei*, cea mai longevivă revistă anarhistă de la noi, apărută sub atenta sa grijă și îndrumare între 1900 și 1916. Numele revistei îi fusese sugerat într-o discuție de „Macedonski, delicatul poet”³³.

Același „delicat” Alexandru Macedonski contribuise la primul număr

30. Eugen Relgis, „O duminică printre libertari”, în *Zece capitale*, editura Socec & Co.S.A.R., București, 1947, pp. 151-152.

31. A se vedea Iuliu Rațiu, „200 de ani de la nașterea lui Henry David Thoreau”, <https://tribuna-magazine.com/200-de-ani-de-la-nasterea-lui-henry-david-thoreau/>.

32. În preambulul traducerii sale din Thoreau, Mușoiu nota: „Henry David Thoreau, unul dintre autorii mei favoriți, dacă nu cel mai favorit, Cernișevski rămânând, firește, pe pedestalul lui, neclintit.” A se vedea Henry David Thoreau, *Walden sau viața-n pădure*, trad. Panait Mușoiu, Biblioteca Revistei Ideei, București, 1936, p. 3.

33. L. Leoneanu, „De vorbă cu Panait Mușoiu”, în Tiberiu Avramescu (ed.), *Amintiri literare...*, p. 261.

moment dat Mușoiu, „când nu va mai fi localizată, ori dată pe mâna unor reprezentanți străini, când vor lipsi preoții unei credințe, fiindu-și fiecare sieși preot pentru ideile sale, chestia socială va fi aproape de dezlegare, chiar dezlegată.”²⁸

Probabil că întregul efort făcut de Gherea pentru a denunța influența malignă a anarhismului a avut un efect invers asupra „proscrisului” Mușoiu. Dacă în 1892 acesta era, după cum am văzut, mai degrabă preocupat de tălmăcirea *Manifestului comunist*, putem spune fără ezitare că în anii care au urmat ecourile viziunii libertare au devenit tot mai pregnante în textele, traducerile și publicațiile sale. Nu în ultimul rând, corespondența, amicitțiile și afinitățile sale intelectuale au oglindit și ele destul de fidel apropierea lui Mușoiu de filozofia și de mediile anarhiste.

Pe de altă parte, dacă putem lesne ghici că idealul „cuviosului Panait” era, până la urmă, „Anarhia”, îi putem înțelege și rezerva de a îmbrățișa o etichetă care fusese instrumentată împotriva lui cu destulă rea-credință, mai ales de către apărătorii ordinii „pontificale” și ai disciplinei de partid. Întreaga sa viață a refuzat, de altfel, vreo afiliere explicită sau vreo etichetă care i se punea din afară – și nu au fost puține.

Mai apropiat pare să fi fost Mușoiu de noțiunea ceva mai cuprinzătoare a „socialismului integral”, termen folosit inițial de Benoît Malon²⁹ și îmbrățișat ulterior și de istoricul Max Nettlau, unul dintre corespondenții lui Mușoiu. Într-o conversație cu pacifistul Eugen Relgis din anii 1930, Nettlau sublinia tocmai convergența, din punctul său de vedere, dintre idealul „anarhiei” și ideea „socialismului integral”:

Un socialism peticit, cu reforme economice fragmentare, un socialism în care oamenii ar fi siluiți după metoda patului lui Procust, nu va avea niciodată puterea să producă oameni liberi din punct de vedere intelectual și moral, într-adevăr solidari din punct de vedere social. (...) Numai anarhiștii, prin cutezătoarele generații de la Godwin până la Proudhon,

28. Panait Mușoiu, „Apare evident”, *Mișcarea socială*, nr. 34, dec. 1897, p. 1.

29. Benoît Malon (1841–1893), fost comunard, refugiat ulterior în Elveția, i-a susținut pe Mihail Bakunin și James Guillaume împotriva lui Marx și a socialiștilor etatiști. A fost membru al Federației Jursiene și, pentru o vreme, anarhist.

*

Turnura marxistă și legalistă a mișcării i s-a datorat în principal lui Constantin Dobrogeanu-Gherea care, odată cu publicarea în 1885-1886, în *Revista Socială* din Iași a manifestului „Ce vor socialiștii români?”, a inițiat un amplu proces de lămurire doctrinală, culminând cu transformarea mișcării socialiste în partid.

În același timp, reputatul critic – a cărui gâlceavă cu anarhismul ar merita un studiu separat – a început să publice și alte lucrări, în care căuta să fundamenteze teoretic necesitatea (și urgența) dezicerii de socialismului libertar. A scris în acest sens două articole, „Anarhia cugetării” (1892) și „Diferența dintre socialism și anarhism” (1901), care, deși publicate la diferență de zece ani, ilustrează aceeași poziție de principiu: anarhismul, spre deosebire de socialismul științific marxist, este un „mare non-sens”, iar în formele sale „consecvente” și, evident, teroriste, „o boală socială”¹⁸. În definitiv, concluziona Dobrogeanu-Gherea, cei care stăruiau în cultivarea acestor idei dăunătoare erau fie pur și simplu niște „degenerați”, niște smintiți, fie agenți provocatori.

Unul dintre texte, „Anarhia cugetării”, a fost repede tradus în franceză și publicat în revista *L'Ere Nouvelle* din Paris, editată de românul Georges Diamandy. Întâmpinată cu entuziasm de intelectualii marxiști francezi, remarcată în termeni elogioși până și de Friedrich Engels, analiza lui Gherea, căreia o privire atentă îi putea găsi destule cusururi, nu-l avea însă și pe cel al originalității. Concluzia criticului român se înscria destul de previzibil în linia clasică de discurs pe care Karl Marx o inaugurasă cu ocazia proverbialelor sale dispute cu „rebelul” Bakunin: anarhiștii sunt fie agenți, fie nebuni, fie răufăcători; fie toate trei laolaltă.

Nu trebuie aici omis nici faptul că miza demersului lui Gherea nu era una teoretică, ci una polemică și politică. Având în vedere că vechea mișcare socialistă din România trecuse inițial printr-o „fază curat

18. C. Dobrogeanu-Gherea, *Anarhism și socialism*, Editura Revistei „Viitorul social”, Iași, 1908, p. 21.

anarhistă”¹⁹, este lesne de înțeles că procesul inițiat de Gherea implica atât decizerea de vechile idei, cât și descurajarea eventualelor simpatii libertare. Zgurăvirea contestatarilor partidului ca teroriști, prezentarea lor ca „individualiști” feroce și iraționali, era cât se poate de convenabilă pentru a justifica îndepărtarea indisciplinaților, dar mai ales pentru a demonstra necesitatea organizării ierarhice a mișcării și, de fapt, cooptarea ei în structurile politice burgheze și etatiste.

Atentatele care zguduiau pe atunci Europa, inspirate de ideea „propagandei prin fapte”, nu erau nici ele în favoarea vreunei discuții mai elaborate, iar lămuririle lui Mușoiu nu puteau decât să-i convingă pe proaspeții oameni politici de urgența delimitării de anarhiști²⁰. „Noi ne luptăm să desființăm orânduirea aflătoare: legal ori nelegal, destul că ne luptăm”²¹, avea să scrie acesta ceva mai târziu, poziție pe care o avusese și în momentul izgonirii sale din mișcare. Un prim pas în direcția înfăptuirii revoluției sociale nu putea fi, din perspectiva lui Mușoiu, decât „indiferența totală față de ceea ce este orânduit, față de regulile care slujesc lumii acum drept călăuză”²², iar nu acceptarea lor, înregimentarea și participarea la jocul politicii de stat. „Vă închinați la calea legală”, le reproșa el politicianilor socialiști, „când legalitate înseamnă a îndura toate mizeriile organizării de azi, a nu clinti nimic din bazele pe care stă eșafodajul de rele.”²³

Nici pe Dobrogeanu-Ghera nu l-a menajat „cuviosul Panait”, replica sa în ceea ce privește articolele dedicate de acesta „anarhiei” fiind cât se poate de tăioasă:

Marele nostru critic și dialectic distins, care întrebuițează atâta

19. Constatin Graur, *Din istoria socialismului român*, Institutul de Editură „Avântul”, București, 1912, p. 10.

20. În timp ce fruntașii socialiști erau îngroziți de ideea de a fi asociați cu atentatorii anarhiști, Panait Mușoiu, probabil și din pornirea de a le „epata” sensibilitățile de oameni politici respectabili, a tradus și publicat la un moment dat o broșură reunind toate declarațiile „teroriștilor” Ravachol, Emile Henry, Vaillant sau Caserio, ale căror procese făcuseră senzație la acea vreme. A se vedea P. Mușoiu, *Cum se explică anarhiștii*, Biblioteca „Mișcării sociale”, București, 1900.

21. Panait Mușoiu, „Teama de urmări”, *Mișcarea socială*, nr. 7, martie 1897, p. 4.

22. Panait Mușoiu, „Școala faptului”, *Mișcarea socială*, nr. 5, martie 1897, p. 1.

23. Panait Mușoiu, „Nereușita socialismului”, *Revista Ideei*, nr. 8, iunie 1901, p. 114.

obiectivitate și cumpătare când vorbește de alte categorii sociale, nu găsește altă expresie cu care să categorisească o sumă nedeterminată de inși, pe care o convenție omenească i-a numit „anarhiști”, (...) decât expresia de smintiți. (...) Înțeleg că marele critic și dialecticianul distins, a cărui activitate e de obicei luminoasă, să treacă câteodată și prin eclipse. Înțeleg ca puterea de concentrare să nu-i fie lipsită de margini. Dar nimeni nu-l silește să-și dea... oboseala minții pe față. Nimeni nu-l silește de-a nu pune punct, mai înainte de-a aduce vorba de „anarhiști”²⁴.

Mușoiu nu s-a lăsat deci copleșit de afurisenia pronunțată de mai-marii partidului, chiar dacă aceasta a însemnat o vreme îndepărtarea lui din presa socialistă, dar și interdicția de a fi primit în cluburile muncitorești din țară²⁵.

În 1895 a scos împreună cu Panait Zosin *Carmen Sylva*, o revistă literar-științifică, iar în 1897 *Mișcarea socială*, publicație care anunța deja ca format, direcție și colaborări, *Revista Ideei*, cea mai importantă revistă anarhistă de la noi. În paginile *Mișcării sociale* au început să publice, de pildă, utopistul Iuliu Neagu²⁶, pe atunci încă foarte tânăr, dar și prietenul lui Mircea Rosetti, poetul simbolist Mircea Demetriade, cel care ne-a lăsat unul dintre cele mai sugestive manifeste ale anarhiștilor români de atunci: „Bunul trai pentru toți. Pentru toți frumosul. Slobod individul. Slobodă comuna. Slobodă iubirea...”²⁷

Fără a-și asuma fățiș eticheta de „anarhist”, Panait Mușoiu nu lăsa totuși foarte mult echivoc în privința perspectivei pe care o îmbrățișa: un socialism fără șefi și, mai ales, un socialism fără dogme fixe, fără ierarhii, fără „taine” și fără „preoți” care să le administreze. „Când chestia socială va fi luată în dezbatere de fiecare familie, de fiecare ins”, scria la un

24. Panait Mușoiu, „Etichete”, *Revista Ideei*, nr. 9-10, 1908, p. 129.

25. „Organizațiile muncitorești din țară, și cele aflătoare, și cele închipuite pentru prilej, în urma unor instigări, au votat moțiuni care mă excludeau de pretutindeni, pe totdeauna, din sânul lor, ca de opinii prea radicale. Nici n-am zâmbit, nici nu m-am întristat: mi-am căutat de treabă înainte precum am înțeles.” Panait Mușoiu citat în A. Gălățeanu, N. Gogoneață, *Panait Mușoiu*, Editura Politică, București, 1970, p. 40.

26. A se vedea Iuliu Neagu-Negulescu, *Arimania sau Țara Buneiînțelegeri*, Editura Pagini Libere, București, 2018 (prima ediție apărută în 1923).

27. Mircea Demetriade, „Voiții!”, *Mișcarea socială*, nr. 3, martie 1897, p. 1.